

Od inteligencie k múdrosti

Imrich Ruisel

Ústav experimentálnej psychológie SAV, Bratislava

expsrui@savba.sk

Abstrakt

Analyzujú sa základné aspekty skúmania múdrosti. Pozornosť sa venuje organizmickej koncepcii (S. C. Pepper). Naznačujú sa vzťahy medzi múdrosťou a kritickým myslením. Zdôrazňuje sa reflexívny aspekt kritického myslenia. Uvádzajú sa štyri zložky kritického myslenia. Analyzuje sa vzťah medzi tvorivým a kritickým myslením. Kritické myslenie nie je založené na izolovanej schopnosti, ale skôr na množine osobnostných, postojevých a poznávacích schopností, ktoré možno aktívne aplikovať pri logickom zvažovaní dôvodov pre a proti.

Kľúčové slová: múdrosť, inteligencia, kritické myslenie, osobnosť

From intelligence to wisdom

Abstract: The essential characteristics of wisdom are defined. Attention is devoted to organismic conception (S.C. Pepper). The relations between wisdom and critical thinking are described. The reflexive aspect of critical thinking is stressed. The four components of critical thinking are discussed. The relation between creative and critical thinking is analyzed. Critical thinking is not founded on the isolated ability, but more on the variables of personal, attitudinal and cognitive abilities, which are actively applied for the logical reasoning of positive and negative arguments.

Key words: wisdom, intelligence, critical thinking, personality

Úvod

Historický pôvod múdrosti úzko súvisí s ľudským poznaním, osvietením, učením, filozofiou a vedou. Múdrosť poskytuje podklady pre šírenie žiaducich zvykov a foriem správania. Byť múdry znamená, že jednotlivec je schopný formulovať primerané úsudky: posudzuje adekvátne to, čo je v danom kontexte žiaduce alebo vhodné, a podľa toho koná, vyberá a adaptuje najvhodnejšie prostriedky pre dosiahnutie cieľa. Regulácia múdrosťou reprezentuje také formy správania, ktoré sú sociálne akceptovateľné, veľkomyselné a pozitívne. Z toho vyplýva, že múdrosť je na vrchole hierarchicky organizovaného systému poznania.

V psychológii návrat k problematike múdrosti pôsobí v súlade s novým záujmom o historickú dimenziu ľudského správania. Ako keby minulosť poskytovala kľúč budúcnosti. Múdrosť mala vždy univerzálny charakter, vyskytovala sa v najrôznejších epochách a kultúrach. Okrem toho sa porovnávala s príbuzným konceptom inteligencie. Avšak múdrosť nepredstavuje len vysokú intelektovú kompetenciu, výrazne podlieha pôsobeniu celej osobnosti, jej vlastnostiam, motívom, záujmom i postojom.

Všeobecne akceptovaný pozitívny vzťah medzi múdrosťou a vekom vedie k využívaniu tohto pojmu aj z hľadiska neustále sa zvyšujúceho priemerného veku obyvateľov industriálne rozvinutých krajín. Značne paradoxne pôsobí fakt, že múdrosť, ktorá v minulosti stála v opozícii k vede, sa

v súčasnosti stáva subjektom vedeckého výskumu. Pritom sa občas vynárajú dve protikladné tendencie: mystifikácia múdrosti ako komplexného fenoménu, ktorý nemožno vedecky skúmať, ale aj jej atomizácia na časti, ktoré sa empirickému skúmaniu podrobujú.

Obnovený vedecký záujem o múdrosť v posledných desaťročiach minulého storočia je symptómom významnej zmeny v type spoločenského myslenia, vágne nazývaného postmoderna. K tejto zmene prispelo aj:

1. uvedomenie si osobnostných dimenzií, ktoré sa dlho chápali ako „náhodné“, a tým nevhodné pre vedecké skúmanie, vrátane konkrétnych okolností života, ako aj dôležitosti sociálneho a prírodného prostredia,
2. postupné zblížovanie humanitných a prírodných vied. Medzera medzi týmito dvomi rozdielnymi oblasťami poznania sa síce naďalej zdá byť značná, avšak objavujú sa aj nové pojmy a metódy, ktoré postupne stavajú mosty. Práve múdrosť približuje svet filozofie, psychológie a teológie širším požiadavkám ostatných životných oblastí. Zjednodušene možno konštatovať, že „sprírodňuje“ ľudské hodnoty a „humanizuje“ prírodné zákony (I. Ruisel, 2005).

Pragmatické a epistemické koncepcie múdrosti

Je známe, že psychologické teoretizovanie o múdrosti vychádza z filozofického štýlu myslenia. Z toho hľadiska, sa možno stretnúť s mnohorakými vymedzeniami, od „poznania pravidiel života“, cez „prežívanie cnostného života“ a „viery v Boha“, až k podstatne skeptickejším variantom, zdôrazňujúcim márnosť všetkého a úspešné zvládanie neistôt života.

V psychológii možno vymedziť dva hlavné prístupy k múdrosti: pragmatický a epistemický, ktoré reprezentujú dva protikladné smery európskej kultúry. Pragmatická teória zdôrazňuje poznanie života podľa etických perspektív: múdrosť umožňuje žiť kvalitný život, s ohľadom na seba i ostatných. Sumarizuje napríklad berlínsku paradigmu múdrosti, ako aj teóriu rovnováhy, ktoré sa zameriavajú na poznanie pragmatických aspektov života v službe seba a spoločného blaha. Epistemický prístup sa orientuje na teóriu polcesty medzi istotou a pochybnosťami a na teóriu reflektívneho posudzovania, so zameraním na postoje k poznaniu. Tieto teórie vyjadrujú limity ľudského úsilia, najmä pri možnosti človeka spoznávať realitu. Kladú dôraz na bezmocnosť človeka a na obmedzenie kapacity primerane konať podľa reality. Súčasne vyjadrujú priame, úprimné a stále presvedčenie o márnosti všetkého vo svete.

Je pozoruhodné, že tieto dva prístupy sa objavujú v takmer všetkých filozofických úvahách o múdrosti. Napríklad berlínsku paradigmu múdrosti s dôrazom na expertné poznanie o základných pragmatikách života možno identifikovať už u Ptah Hotepa, veľkovezira faraóna Issiho. S ohľadom na morálny náboj pojmu múdrosti v rámci tejto paradigmy, možno v nej identifikovať príspevky Platóna, Aristotela i stoikov, pre ktorých cnostný život bol srdcom múdrosti. Pre Aristotela dobro komunity má vyššiu hodnotu, než dobro jednotlivca. Augustín z Hippa kladol veľký dôraz na morálnu dokonalosť.

Podľa epistemického a pragmatického prístupu A. Assmannová (1991) rozlišovala medzi štyrmi manifestáciami múdrosti. Skepsa Jacquesa zo Shakespeareovej komédie „Ako sa vám páči“ reprezentovala epistemický prístup, zatiaľ čo Polonius z Hamleta presadzoval pragmatický pohľad. Na múdrosť Šalamúna sa v psychologických teóriách značne zabúda (aj keď zahŕňa výrazné kognitívne aspekty a riešenie problémov), múdrosť Prospera zo Shakespeareovej „Búrky“ sa zdôrazňuje pomerne hojne, avšak skôr mimo hlavného prúdu súčasnej psychológie. V podmienkach postmodernity akoby prevládalo riešenie problémov typu alexandrovského pretínania gordického uzla, to jest riešenia, ktoré je síce rýchle a energické, však často postráda uvážlivosť a zrelosť.

V současnosti sa venuje značná pozornosť vzťahu medzi múdrosťou a vývinovými aspektami, najmä v súvislosti s neustále sa zvyšujúcim priemerným vekom obyvateľov ekonomicky vyspelých krajín. Pri ich štúdiu sa najčastejšie uplatňuje kontextualizmus (P. B. Baltes) alebo organicizmus (D. A. Kramerová). Tradičné mechanistické modely neberú do úvahy súvislosti, za ktorých vývin prebieha. Preto obvykle predpovedajú úpadok poznávacích procesov vplyvom starnutia alebo – v najlepšom prípade – udržiavanie momentálneho stavu. Vďaka výskumu múdrosti sa zvýšil záujem odborníkov o také formy adaptácie, ktoré sa rozvíjajú v priebehu životnej cesty človeka.

Organizmičná koncepcia

Vhodný terén na skúmanie múdrosti poskytuje organizmičný rámec. Organicizmus podľa S.C. Peppera (1942) predpokladá vzájomnú závislosť premenných, vyvíjajúcich sa v priebehu času. V organizmičnom rámci sú všetky prvky dynamické. Jav nemožno plne pochopiť v stave stagnácie. Ľubovoľná udalosť nadobúda nový význam v súvislostiach, v ktorých nepôsobí ako „fixovaná“ entita, ale skôr ako proces, rozvíjajúci sa v čase.

Prostredníctvom tohto procesu je osobnosť aktívnym regulátorom zážitkov, nielen pasívnym indikátorom podnetov. Ľudia ako aktívne organizmy, konštruujú interpretácie vonkajších udalostí a konajú a komunikujú s prostredím kvôli konštrukcii a rekonštrukcii svojich skúseností. Múdreho človeka možno pokladať za laického teoretika, ktorý formuje platné predpoklady o sociálnej realite a je schopný ich efektívne využívať v rôznych oblastiach tak, aby riešil problémy vyplývajúce z vlastných zážitkov, radil ostatným pri riešení problémov a hľadal zmysel a kontinuitu svojho prežívania.

Múdrosť sa často pokladá za formu inteligencie, ktorá zahŕňa viaceré poznávacie procesy. Tieto procesy však nemožno oddeľovať od afektov, ktoré zvyšujú poznávaciu výberovosť jednotlivca a prispievajú k primeranému spracovaniu informácií.

Model múdrosti v organizmičnom rámci vypracovala D.A. Kramerová (1990). Predpokladala vzájomné pôsobenie poznávacích i afektívnych aspektov či už pri rozvoji múdrosti, alebo aj myšlienkových stratégií, ktoré umožňujú človeku úspešne sa uplatňovať v situáciách reálneho života (napríklad pri rozhodovaní o životných problémoch, pri poskytovaní rád iným, alebo pri spirituálnom uvažovaní). D.A. Kramerová do svojho modelu zahrнула historické i súčasné koncepcie múdrosti, empirické poznatky a teórie o kognitívnom a afektívnom vývine, ako aj metateoretickú podstatu organicizmu.

Jednotlivé smery výskumu múdrosti sa v rôznej miere zameriavajú na tie poznávacie procesy, ktoré sa podieľajú na múdrom usudzovaní. Avšak široký rozsah poznávacích procesov nastoľuje potrebu rozlišovania múdrosti od praktickej a sociálnej inteligencie. Pri štúdiu múdrosti sa preto do popredia záujmu dostávajú rôzne formy myslenia, či už relativistického, dialektického, ale aj kritického, ktoré podporujú pochopenie zmeny, neistoty a protikladu. V predloženej materáli sa pozornosť zameriava najmä na pôsobenie kritického myslenia.

Kritické myslenie

Pojem kritického myslenia sa často používa ako synonymum pre kvalitné alebo zrozumiteľné myslenie. Z hľadiska kognitívnej psychológie kritické myslenie využíva také schopnosti a stratégie, ktoré zvyšujú pravdepodobnosť žiaducich výstupov, (vymedzenie žiaducosti závisí od individuálnych cieľov a hodnôt). Kritické myslenie zasahuje do takých problémových oblastí ako sú vedecké myslenie, formálna a neformálna logika, pravdepodobnostné myslenie, hodnotenie kvality informácií, generovanie a výber alternatív a cieľov, a analyzovanie argumentov, umožňujúcich

prijímat' adekvátne závery. Pojem „kritický“ reprezentuje adekvátne hodnotenie myšlienkových procesov a ich výstupov. Nevyhnutne neznamená negativizmus oproti všeobecne prijímaným záverom, ale skôr alternatívu pri reflexívnom posudzovaní.

Úvahy o kritickom myslení majú v psychológii pomerne dlhú tradíciu. J. Dewey už r. 1909 ponúkol pojem „reflexívneho myslenia“, prekvapujúco podobný definíciám kritického myslenia, ktoré neskôr zaviedli kognitívni psychológovia.

Potreba kritického myslenia

Zmeny v požiadavkách na potrebné pracovné návyky a zvyšujúca sa zložitosť technologicky podmienenej spoločnosti, kladú zvýšené nároky na myslenie a inteligenciu jednotlivcov vo viac i menej rozvinutých spoločnostiach. Nie div, že táto situácia zvyšuje požiadavky na školský systém a kurzy kritického myslenia sa stávajú súčasťou vzdelávania. Záujem je hlavne o formovanie takých poznávacích schopností, ktoré umožňujú efektívne občianstvo a ekonomický rast v tretom milénií. Na druhej strane ide o stratégiu spojenú s rôznymi rizikami. Možno skutočne od politikov očakávať, že budú úprimne akceptovať zvyšovanie kritického myslenia svojich voličov? Budú potom na ich presvedčanie stačiť jednoduché volebné slogany a sľuby, o ktorých nik nepredpokladá, že sú myslené vážne?

Štyri zložky kritického myslenia

V súčasnosti sa do popredia záujmu odborníkov dostáva štvor zložkový model kritického myslenia a poznávania. Zahŕňa:

- a. motiváciu pre náročnosť, ktorú vyvoláva kritické myslenie,
- b. poznatky o schopnostiach kritického myslenia,
- c. tréning štruktúry pre uľahčenie transferu medzi súvislosťami a
- d. metapoznávací monitoring.

Kritické myslenie vyžaduje primeranú motiváciu k zvládnutiu náročného psychického úsilia, vyplývajúceho z konkrétnych kognitívnych i afektívnych aktivít. Predpokladá sa antidogmatizmus a flexibilita, ochota hodnotiť informácie objektívne a pochopenie rozdielov medzi racionalizáciou a usudzovaním. Tieto nekognitívne aspekty kritického myslenia predpokladajú schopnosť a motiváciu posudzovať problém z mnohorakých perspektív a tolerovať nejasnosť a neurčitosť. Tieto stratégie kritického myslenia sa prekrývajú s afektívnymi zložkami. Poznávacie a emočné procesy operujú v konkrétnych vzájomných vzťahoch. Inštrukcie umožňujúce vývin kritického myslenia kladú dôraz na plánovanie, potláčanie impulzivity a využívanie situačných a sociálnych kontextových premenných.

Schopnosti kritického myslenia, niekedy nazývané aj „schopnosti vyššieho rádu“, sa odlišujú od „jednoduchších“ schopností, ako sú mechanické opakovanie alebo rutinné počítanie. Vyžadujú posudzovanie, hodnotenie, analýzu, syntézu a hľadanie súvislostí. Komplexnosť v myslení často vyplýva z multidimenzionálnej podstaty problému alebo z potreby rozhodovať sa a riešiť problémy a uplatňuje sa najmä v prípade, ak dostupná informácia nie je kompletná.

Ak sa kritické myslenie nevhodne uplatňuje v nových súvislostiach, nie je vždy úspešné. Preto sa obvykle vyžadujú stratégie, uľahčujúce tento proces, napríklad aplikáciou príkladov z rôznych oblastí a výberom poznatkov, ktoré môžu pôsobiť ako vybavovací kľúč. V popredí stojí štruktúrna citlivosť myslenia, najmä vzhľadom na stratégie riešenia problémov. Usudzovanie, riešenie problému a učenie závisia od kapacity kódovať a manipulovať s príbuznými poznatkami. Príbuzné štruktúry medzi významovými pojmami sú v kognitívnych modeloch myslenia primárne.

Štruktúrny tréning je založený na modeloch ľudského poznávania, v ktorých sa význam formuje tak, ako by bol skrytý vo vzťahoch medzi pojmami uloženými v dlhodobej pamäti. Cieľom štruktúrneho tréningu je naučiť jednotlivca, aby si uvedomil, kedy môže platne využiť svoje schopnosti (napr. regresiou k prímeru alebo uvažovaním o viacnásobných alternatívach, bez ohľadu na obsah problému).

Výkonnou alebo regulačnou funkciou kritického myslenia je „metapoznávanie“, založené na hodnotení vlastných poznávacích schopností a ich využití pri vyvodzovaní záverov o úrovni vlastného myslenia a učenia. Preto si kritickí myslitelia často uvedomujú, že nemajú dostatok informácií, aby zodpovedne dospeli k zmysluplným záverom.

Tvorivé a kritické myslenie

Tvorivé myslenie umožňuje nezvyčajné a kvalitné odpovede pri riešení problémov. Toto vymedzenie tvorivého myslenia je porovnateľné s definíciami kritického myslenia. Rozdiel spočíva snáď len v tom, že tvorivé myslenie predpokladá využitie nezvyčajných stratégií alebo schopností. Kritické myslenie vyžaduje tvorivosť (nezvyčajné a hodnotné riešenia) v mnohých aspektoch – napríklad generovaním alternatív k problému, novým definovaním cieľov a uvedením, ktoré formy kritického myslenia sú v nových situáciách žiaduce. Rozdiel medzi kritickým a tvorivým myslením nie je úplne zreteľný. Bežné a neobvyklé myšlienkové schopnosti na seba nadväzuje.

Kritické myslenie sa niekedy označuje ako „autentické myslenie“, pretože reguluje bežné problémy reálneho života. Praktické príklady často prichádzajú z rôznych scenárov ako sú napríklad argumenty prezentované v úvodníkoch novín, rozhodnutia týkajúce sa výberu optimálnej lekárskej procedúry z množiny nedokonalých alternatív (hľadanie najmenšieho zla) a riešenie problému, ako získať peniaze do najbližšej výplaty. Niektoré antagonizmy medzi kritickým myslením v rámci kognitívnej psychológie a filozofie, sú založené hlavne na rozsahu, nakoľko každá disciplína uprednostňuje prístupy založené na pevných pravidlách alebo na heuristikách.

Ako sa kriticky mysliaci človek správa v každodennom živote?

1. Obvykle sa vcituje do prežívania ostatných ľudí. Nie je zajatcom vlastných názorov. Dokáže akceptovať životné skúsenosti a požiadavky okolia, aj keď sa zásadne odlišujú od jeho vlastných. Udalosti sa snaží chápať a hodnotiť z rôznych hľadísk.
2. Kriticky mysliaci človek si uvedomuje svoju možnú zaujatosť a snaží sa ju minimalizovať.
3. Je prispôsobivý i primerane skeptický. Otvorene prijíma nové informácie, myšlienky i výroky. Seriózne uvažuje o alternatívnych vysvetleniach a možnostiach. Túto otvorenosť myslenia však zmierňuje primeranými pochybnosťami a často analyzuje, „aké argumenty podporujú toto tvrdenie?“
4. Orientuje sa na uvážlivé myslenie, odmieta povrchné odpovede. Namiesto toho zvažuje rôzne alternatívy.
5. Pred prijatím záverov starostlivo skúma jednotlivé argumenty a snaží sa zvažovať ich prínosy.
6. Zásadne nespája dôkazy alebo argumenty s ich nositeľmi. Neodmieta ich len preto, že ich vyslovil nesympatický človek. Zameriava sa na problém a nie na jeho nositeľa. V tomto prípade sa kritické myslenie približuje problémovému mysleniu.

Ako vyplýva z týchto úvah, kritické myslenie nie je založené na izolovanej schopnosti, ale skôr na množine osobnostných, postojových a poznávacích schopností, ktoré možno aktívne aplikovať pri logickom zvažovaní všetkých dôvodov za a proti (I. Ruisel, 2005).

Záver

Presadzovanie kritického myslenia ponúka veľké nádeje do budúcnosti, pretože schopnosť primerane myslieť je najlepšou prípravou na budúcnosť, ktorá podlieha dynamickým zmenám a stáva sa značne komplexnou. Veľkým katastrofám, ktoré podľa futuroológov hrozia tretiemu miléniu, možno zabrániť zvýšeným úsilím, ktoré presvedčí väčší počet ľudí, aby reálnejšie a kritickejšie mysleli. Aby sa dokázali primerane rozhodovať pri zvažovaní dôsledkov vedecko-technického pokroku, pri výbere primeraných spôsobov zábavy a relaxácie, pri rozhodovaní o investovaní veľkých finančných prostriedkov i pri organizovaní pomoci ľuďom, ktorí sa nachádzajú na pokraji vyspelých spoločností. Kritické myslenie sa vynorilo ako súčasť múdrosti, ako formálna disciplína s vlastnou obsahovou náplňou. Možno časom získa ešte presvedčivejšiu perspektívu, najmä úsilím o výraznejšiu sebareflexiu, ako predstupeň na ceste k dosiahnutiu múdrosti. S múdrosťou si kritické myslenie zakladá na spoločnom úsilí, aby ľudia získavali a užívali informácie efektívnejšie, nielen v prospech vybraných skupín, ale aj ľudstva ako celku.

Některé použité zdroje:

Kramer, D. A., Conceptualizing wisdom: the primacy of affect-cognition relation. In: Sternberg, R.J. (Ed.), *Wisdom: Its nature, origins, and development*. New York, Cambridge University Press 1990.

Pepper, S. C.. *World hypotheses*. Berkeley: University of California Press 1942.

Ruisel, I. *Múdrost' v zrkadle vekov*. Bratislava: Ikar 2005.